

RUSIJOS TAUTINĖ
POLITIKA IR LIETUVOS
DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTIJOS
PAVELDO DALYBOS © *Darius Staliūnas*

Numalšinęs 1863–1864 m. sukilimą Vilniaus generalgubernatorius Michailas Muravjovas įkūrė komisiją, kuriai buvo pavesta sutvarkyti Vilniaus senienų muziejaus eksponatus, nes, jo nuomone, ekspozicijoje buvo akcentuojamas Šiaurės Vakarų krašto lenkiškumas¹. Nekyla abejonių, kad komisijos nariai nuoširdžiai atliko jiems patikėtą užduotį – suskirstė muziejuje saugotus eksponatus į keturias kategorijas: rusiškus, susijusius su „lietuviška-rusiška pradžia“, „turinčius bendramokslinę vertę“ bei lenkiškus. Svarbiausias uždavinys, žinoma, buvo atrinkti tuos eksponatus, kurie priskirtini ketvirtajai grupei ir juos pašalinti iš ekspozicijos, kad nebūtų primintas „laikinas“ Lenkijos valdymas šiame krašte. Komisijos narių daugumai nekilo didesnių problemų ir jie šiai kategorijai priskyrė eksponatus, susijusius su lenkų karaliais, jiems tarnavusiais didikais ir bajorais, katalikybe, jai artimais mokslininkais bei menininkais². Tiesa, komisijos debatuose išryškėjo ir nesutarimai dėl to, kas šio krašto istorijoje lenkiška, o kas sava, t. y. rusiška ar rusiška-lietuviška. Vienas iš komisijos narių – Arkadijus Stolypinas (būsimojo Romonovų imperijos modernizatoriaus Piotro Stolypino tėvas) – siūlė išplėsti rusiškumo ir sumažinti lenkiškumo sampratas, t. y. lenkišku periodu laikyti tik laikotarpį po

¹ Apie muziejaus pertvarkymą žr.: Vilniaus generalgubernatoriaus 1865 m. vasario 27 d. raštas VŠA globėjui // Lietuvos valstybės istorijos archyvas (toliau – LVIA), f. 378, bs, 1865, b. 1688, l. 4–5; byla „Apie Vilniaus viešosios bibliotekos bei muziejaus prie jos įsteigimą“ // LVIA, f. 567, ap. 3, b. 1697, „Dėl komisijos, turinčios sutvarkyti Vilniaus senienų muziejaus eksponatus, liečiančius rusų tautybę“ // LVIA, f. 378, bs, 1865, b. 1688. Pertvarkytas muziejus buvo priskirtas Vilniaus viešajai bibliotekai. Šio muziejaus istorijai skirta nemažai istorikų tyrimų: *Мизернюк Н. К истории Виленского Музея древностей* // *Славянский альманах*, 2003. Москва: издательство «Индрик», 2004, c. 148–163; *Mulevičiūtė J.* Uždrausti paminklai: Vilniaus senienų muziejaus reorganizavimas ir jo padariniai // Lietuvos istorijos metraštis, 2003. Nr. 2, p. 45–64; *Keršytė N.* Lietuvos muziejai iki 1940 metų. Lietuvos muziejų raida XVI–XX amžiaus ketvirtame dešimtmetyje. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2003, p. 59–75.

² „Ekspوناتai, vaizduojantys lenkų karalius ar jiems priklausę arba susiję su šio krašto valdžią; (...) ekspوناتai vaizduojantys didikus bei šlėktas, tarnavusius Lenkijos karūnai ar jiems priklausę; (...) lotynybės ir jos veikėjų krašte ekspوناتai; ekspوناتai vaizduojantys mokslininkus, dailininkus, kurie susiję su ankstesniais skyriais ir jiems asmeniškai ar jų profesijai priklausantys daiktai“. Cituota iš: *Дневник заседаний Комиссии для разбора, приведения в известность и надлежащий порядок предметов, находящихся в виленском музее древностей*. Вильна, 1865, c. 47–48.

Liublino unijos (iki 1795 m.)³ ir netgi per šį laikotarpį „nepamiršti“ rusiškų elementų, pavyzdžiui, rusų kilmės bajorijos. Stolypino pasiūlymas akcentuoti etninę bajorijos kilmę bei mažiau dėmesio kreipti į katalikybės priėmimą ir kategoriškas daugumos komisijos narių nesutikimas su tokiu požiūriu atspindėjo tuo metu imperijos biurokratinuose sluoksniuose intensyviai vykusią diskusiją, turėjusią ir konkrečių praktinių implikacijų dėl to, kas laikytinas lenku, o kas – rusu⁴. Atrodo, kad mažiau diskusijų komisijoje kilo dėl to, kokie eksponatai priskirtini pirmajai, o kurie – antrajai grupei, mat ir vieni, ir kiti buvo savi, taigi tinkami saugoti ir eksponuoti, todėl apie distinkciją tarp šių grupių žinome mažiau. Atrodo, kad „lietuviškai-rusiškai pradžiai“ turėjo būti priskirti tie eksponatai, kurie buvo susiję su ankstyvąja LDK istorija (iki XIV a. pabaigos), o pirmajai grupei – tie daiktai, kurie atspindėjo rusų⁵ kaip etnokultūrinės grupės bei stačiatikybės raidą šiame krašte⁶.

Taigi neskaitant kelių komisijos posėdžių metu išplieskusių diskusijų, Muravjovo paskirtieji ekspertai lengvai suskirstė muziejaus eksponatus pagal minėtas kategorijas. Vadinasi, jie turėjo aiškų vaizdą, kas LDK istorijoje buvo lenkiška, kas – rusiška, ar lietuviška-rusiška. Kitaip tariant, jau buvo nusistovėjęs tam tikras istorinis kanonas.

Šiame straipsnyje bus analizuojama, kaip Rusijos tautinės politikos poreikiai privertė imperijos valdžią inicijuoti istorinius projektus, kurie rodytų LDK rusiškumą. Daugiausia dėmesio bus sutelkta į XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje Švietimo ministerijos inicijuotą istorijos vadovėlio konkursą, po kurio ir susiformavo LDK istorijos rusiška interpretacija – svarbiausiu jos kūrėju tapo Nikolajus Ustrialovas.

Greta „istorinės politikos“ elementų šiame straipsnyje taip pat bus atsižvelgta į oficialios kraštui taikytos terminijos kaitą, gyventojų tautinių surašymų raidą ir t. t. Taigi istorinio naratyvo funkcionavimas bus įkomponuotas į platesnį tautinės politikos kontekstą.

³ „Žinoma, kad iki 1569 m. šis kraštas išsaugojo visišką politinį savarankiškumą. Federacinės sąjungos su Lenkija nei vienas istorikas nepavadins viešpatavimu. Žinoma, kad lenkai čia ne tik negalėjo įsigyti nuosavybės, bet netgi [negalėjo] užimti pareigų. Lietuvių-rusų bajorija griežtai tai sekė ir šventai saugojo savo teises. 1795 m. pagal trečią Lenkijos padalijimą, šios gubernijos atiteko Rusijai. Vadinasi, paraidžiui laikantis nurodymo, išimti reikia tik tuos eksponatus, kurie siejami su laikotarpiu nuo 1569 iki 1795 m., ir tik tuos, kurie tiesiogiai susiję su lenkų valdymu ar Lenkijos istorija“. Cituota iš: Дневник заседаний Комиссии для разбора, приведения в известность и надлежащий порядок предметов, находящихся в виленском музее древностей. Вильна, 1865, с. 50.

⁴ Daugiau šiuo klausimu žr.: *Staliūnas D.* Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863. Amsterdam-New York, NY: Rodopi, 2007, pp. 71–129.

⁵ Šiuo atveju etnonimas „rusas“ vartojamas ta reikšme, kokia jis buvo suprantamas to meto rusiškame diskurse, taigi į šią sąvoką pateko ne tik didrusiai, bet ir mažrusiai su baltarusiais.

⁶ Дневник заседаний Комиссии для разбора, приведения в известность и надлежащий порядок предметов, находящихся в виленском музее древностей. Вильна, 1865, с. 3, 43.

XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje Romanovų imperija susidūrė su naujais iššūkiais tiek valstybės viduje, tiek tarptautinėje arenoje: 1825 m. dekabristų maištas, 1830 m. revoliucijos Vakarų Europoje, 1830–1831 m. sukilimas buvusiose Abiejų Tautų Respublikos žemėse. Bent jau dalis imperijos valdančiojo elito suvokė, kad Europoje vyksta permainos, kurios bręsta ir pačioje imperijoje. Tie iššūkiai imperijos elitą vertė ieškoti ir naujų ideologinių svertų. Švietimo ministro Sergejaus Uvarovo veikla geriausiai iliustruoja to suvokimo egzistavimą. Būtent su Uvarovu ir sietinas oficialios Ustrialovo parengtos LDK istorijos atsiradimas⁷.

Istoriografijoje minima, jog N. Ustrialovas XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje laimėjo Švietimo ministerijos paskelbtą konkursą istorijos vadovėliui parengti⁸, tačiau konkurso peripetijos nesulaukė atidesnio tyrinėtojų dėmesio⁹, todėl jas aptarsime nuodugniau.

Konkreči idėja ieškoti naujo vadovėlio Švietimo ministerijoje kilo po to, kai 1834 m. Peterburgą pasiekė Gardino apskrities (Gardino gubernija) mokyklų garbės inspektoriaus, kataliko Ignoto Kulakovskio pasiūlymas imtis aktyvių veiksmų stiprinant šio krašto rusiškumą¹⁰. Viena iš pasiūlytų priemonių – „teisingos“ šio krašto istorijos parengimas. Ta istorija turinti parodyti tiek šio krašto prigimtinių rusiškumą, kuris grindžiamas istorine teise (buvusios LDK žemės – tai rusų kunigaikščių palikimas) ir etnine gyventojų sudėtimi (šiam krašte gyvena slavų-rusų gentys), tiek ir lenkiškos įtakos plėtrą. Kulakovskis netgi pateikė ir periodizaciją, tinkamą tokiai istorijos koncepcijai¹¹. Tais pačiais metais jis tapo imperatoriaus asmeninio dvaro kamerjunkeriu, tiesa, pagal oficialią versiją, tokios pagarbos priežastimi buvo Kulakovskio nuopelnai steigiant apskrities bajorų mokyklą Naugarduke¹².

⁷ Dar visai neseniai Aleksejus Milleris rašė, kad „mes nežinome koku mastu Uvarovas tiesiogiai veikė Ustrialovą“ (žr. *Miller A. „Official Nationality”. A Reassessment of Count Uvarov's Triad in the Context of Nationalism Politics. Pranešimas skaitytas konferencijoje „Research and Identity: non-Russian Peoples in the Russian Empire, 1800–1855“ (Kymenlaakso Summer University, 2006 m. birželio 14–17). Mūsų tyrimas turėtų atsakyti ir šį klausimą.*

⁸ *Меленберг А. Православие, самодержавие, Устрялов // Новая газета, 2008. № 1–2.*

⁹ David'o Saunders'o pateiktas trumpas konkurso aprašymas istoriografijoje liko rimčiau nepastebėtas: *Saunders D. Historians and Concepts of Nationality in Early Nineteenth-Century Russia // Slavonic and East European Review, vol. 60. No. 1, January 1982, pp. 44–62.*

¹⁰ I. Kulakovskio 1834 m. birželio 28 d. raštas su švietimo ministro rezoliucija // Rusijos valstybinis istorijos archyvas (toliau – RVIA), f. 733, ap. 66, b. 172, l. 1. Iš Pružanų apskrities bajorų kilęs I. Kulakovskis po universiteto baigimo kurį laiką dirbo teisėju įvairiuose teismuose, o nuo 1830 m. – švietimo žinyboje.

¹¹ „Istoriją galima padalyti į tris svarbiausias epochas, tai yra: 1) Rusų slavų (славян руссов), iki šiol gyvenančių vakarinėse gubernijose, istoriją iki jų sujungimo vienoje valstybėje Vladimiro laikais; 2) Nuo Vladimiro iki lietuvių užkariavimų; 3) nuo lietuvių, kurie, kaip jau minėta, tapo rusais, užkariavimo iki galutinio šių rusiškų provincijų, vadinamų Lietuva, prisijungimo prie Lenkijos; t. y. iki to laikotarpio, kai vadinamoji Lietuva nebeturėjo atskirų valdovų“. Cituota iš: RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 3.

¹² Biografiniai duomenys apie I. Kulakovskį: Apie Gardino apskrities [mokyklų] garbės inspektorių // LVIA, f. 567, ap. 2, b. 2630; Formuliariniai Vilniaus, Gardino, Minsko gubernijų bei

Atrodo, kad Kulakovskio pasiūlymas atitiko Uvarovo koncepciją, juoba kad ministras buvo susirūpinęs mokinių rengimu ne tik vakarinėje, bet ir likusioje imperijos dalyje¹³. Tad jis (tiesa, tik po maždaug keturių mėnesių) davė nurodymą kreiptis į asmeninį jo draugą, žinomą istoriką Michailą Pogodiną su pasiūlymu parengti Vakarų gubernijų istorijos dėstymo vadovą¹⁴, kuris būtų parengtas „vyriausybės dvasioje“ ir diegtų jaunuomenėje „ištikimybės jausmus sostui bei prisirišimą prie bendragentainiškos rusų tautos“¹⁵. Pogodino parinkimas šiuo atveju neturėtų stebinti, nes jis jau buvo publikavęs tekstus, kuriuose pateikė, atrodo, kaip tik tokius istorinius argumentus, kurie atitiko minėtąją užduotį. Pogodinas tvirtino, kad Abiejų Tautų Respublikos padalijimų metu Rusija viso labo „susigražino sau tas žemes, kurios jai priklausė nuo seno pagal pirmo užėmimo teisę“ ir jų gyventojai – slavai¹⁶. Etninės lietuvių žemės irgi teisėtai prijungtos prie imperijos, nes „nuo neatmenamų laikų“ lietuviai mokėjo duokles rusų kunigaikščiams¹⁷, be to, čia ilgą laiką dominavo rusų kalba. Pogodinas entuziastingai ėmėsi darbo, tačiau jo koncepcija galų gale pasirodė Uvarovui netinkama¹⁸. Kas užkliuvo švietimo ministrui?

Uvarovo supratimu, reikėjo tokios istorijos, kuri galų gale paaiškintų, kad vadinamosios Šiaurės Rytų ir Pietvakarių Rusijos istorija yra neatskiriama, kurios nuo pat XIV a. siekė susijungti¹⁹. Istorikas bandė pagrįsti tezė apie LDK rusiškumą²⁰ ir

Balstogės srities mokyklų garbės inspektorių sąrašai // LVIA, f. 567, ap. 2, b. 2706; Apie Gardino apskrities mokyklų garbės inspektoriaus Kulakovskio pakėlimą kamerjunkeriu ir paskyrimą Drogičino apskrities mokyklų garbės inspektoriumi // LVIA, f. 567, ap. 2, b. 3504; Apie Ignoto Kulakovskio paskyrimą Balstogės gimnazijos direktoriumi ir Vojakovskio – Balstogės mergaičių bajorių instituto inspektoriumi // LVIA, f. 567, ap. 2, b. 5278. Dėkoju kolegei Olgai Mastianicai už šias nuorodas. Gali būti, kad I. Kulakovskis šiuos pasiūlymus traktavo instrumentiškai, mat minėtame rašte taip pat užsiminė apie naujo periodinio leidinio būtinybę. Tikėtina, kad čia jis galėjo turėti kokių nors asmeninių interesų, pavyzdžiui, tapti leidėju ar redaktoriumi, tačiau nėra žinoma apie jokią teigiamą imperinės valdžios reakciją dėl šio pasiūlymo.

¹³ Зорин А. «Кормя двухглавого орла...»: Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII–первой трети XIX века. Москва: Новое литературное обозрение, 2004, с. 373.

¹⁴ Švietimo ministro Uvarovo rezoliucija // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 1.

¹⁵ P. Širinskio-Šichmatovo 1834 m. lapkričio 1 d. raštas M. Pogodinui // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 7–8.

¹⁶ „Voliunė, Podolė, Baltarusija nuo seno priklausė Rusijos valdoms; pačioje mūsų istorijos pradžioje čia gyvena slavų gentys“. Cituota iš: Историческая размышления об отношении Польши к России (писано в 1831 году, и было напечатано в Телескопе) // Польский вопрос. Собрание разсуждений, записок и замечаний М. Погодина. 1831–1867. Москва, 1867, с. 3.

¹⁷ Ten pat, с. 4.

¹⁸ Istorikas ketino perrašyti savo jau parengtą Rusijos istoriją mokykloms: M. Pogodino 1834 m. lapkričio 12 d. laiškas P. Širinskiui-Šichmatovui // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 8–9.

¹⁹ Švietimo ministro 1836 m. sausio 4 d. nuolankiausias pranešimas carui // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 26–31.

²⁰ M. Pogodinas rašė, kad etnine, lingvistine ir net religine prasme kraštas rusiškas: „Po pirmojo lietuvių užkariavimo visas kraštas liko rusiškas, gyventojai kalbėjo rusiškai, teisėsi rusiškai ir

buvo pasirengęs atsižvelgti į Uvarovo pastabas²¹, tačiau ministrui Pogodino darbas netiko. Atrodo, kad pagrindinė priežastis buvo ta, kad Pogodinas, švietimo ministro nuomone, nesugebėjo sklandžiai sujungti šių dviejų, jo supratimu, rusiškų žemių istorijos į vieną nuoseklų pasakojimą. Svarbiausia, kad istorikas nepateikė įtikinamo vaizdo, kaip abi šios „rusiškos“ žemės visą laiką siekė susijungti²².

Šiame kontekste verta stabtelėti prie galimos panslavistinių idėjų įtakos tokiam ministro sprendimui. Istoriografijoje diskutuojama, ar Uvarovui buvo priimtinos Pogodino propaguotos panslavistinės idėjos²³. Šis epizodas su istorijos vadovėlio rengimu rodo, kad istoriko panslavistinės idėjos nebuvo ta priežastis, dėl kurios ministerijai netiko Pogodino darbas. Patys ministerijos valdininkai rašte, parengtame ministro nurodymu ir adresuotame Pogodinui, pritarė jo minčiai perrašant Rusijos istoriją įtraukti ir „slavų genčių istorinę apžvalgą“²⁴.

Reikia pabrėžti, kad Pogodino pasiūlyta istorijos versija buvo atmesta ne dėl tam tikrų principinių ideologinių paskatų. Netiko daugiau pateikimo forma, o ne ideologinis turinys. Švietimo ministerijos vadovybė leido Pogodino veiklą naudoti mokyklose, kol bus parengtas naujas, t. y. tinkamesnis, vadovėlis²⁵. Pogodino pavardė ir toliau figūravo tarp potencialių tokio kūrinio autorių. Taigi reikėjo ieškoti kitos išeities ir Švietimo ministerija paskelbė Rusijos istorijos vadovėlio parengimo konkursą.

Tiesa, susirašinėjimo su Pogodinu metu pati idėja, kokio istorinio veikalo reikėtų, pakito. Pagal pirminį sumanymą turėjo būti parengta „Vakarinių gubernijų istorija“, prasidėjus susirašinėjimui su Pogodinu, jau minima „Rusijos istorija“, skirta Vakarų gubernijoms, o konkursas skelbiamas jau neminint jokio regiono, – taigi ši naujovė turėjo tikti visai imperijai.

išpažino rusų tikyba“ (M. Pogodino 1835 m. gegužės 13 d. laiškas S. Uvarovui // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 18).

²¹ M. Pogodino 1834 m. lapkričio 12 d. laiškas Švietimo ministerijos Kanceliarijos direktoriui P. Širinskiui-Šichmatovui // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 8–9.

²² P. Širinskio-Šichmatovo 1835 m. lapkričio 27 d. laiškas M. Pogodinui ir pastarojo 1835 m. gruodžio 9 d. atsakymas // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 21–22, 25–26.

²³ Т. Жуковская, С. С. Уваров и Кирилло-Мефодиевское общество или кризис «официальной народности». Pranešimas konferencijoje „Research and Identity: non-Russian Peoples in the Russian Empire, 1800–1855. Kymenlaakso Summer University, 14–17 June, 2006. A. Milleris taip pat mano, kad S. Uvarovui buvo nepriimtinas M. Pogodino antieuropietiškas: Milleris A. „Official Nationality”. A Reassessment of Count Uvarov’s Triad in the Context of Nationalism Politics. Pranešimas skaitytas konferencijoje „Research and Identity: non-Russian Peoples in the Russian Empire, 1800–1855“ (Kymenlaakso Summer University, 2006 m. birželio 14–17 d.).

²⁴ P. Širinskio-Šichmatovo 1834 m. lapkričio 27 d. laiškas M. Pogodinui // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 10–11.

²⁵ P. Širinskio-Šichmatovo 1835 m. lapkričio 27 d. laiškas M. Pogodinui // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 21–22.

Skelbdamas konkursą, Uvarovas nusprendė iš karto aiškiai išdėstyti, koks turėtų būti naujasis vadovėlis. Viena vertus, ta istorija turinti būti „pragmatiška“, be to, ji turinti atitikti „stačiatikybės, patvaldystės ir tautiškumo (rus. народность)“ principą. Kaip parodė Andrejus Zorinas, ši triada buvo reikalinga Uvarovui kaip atsakas į modernybės, t. y. – vis populiarėjantį Europoje šiuolaikinio tautiškumo principą. Tiek stačiatikybė, tiek patvaldystė čia visų pirma suvokiamos kaip rusiškos, t. y. tautinės, institucijos, kitaip tariant, jos svarbios ne pačios savaime, bet tiek, kiek atspindi tautinę rusų specifiką. Savo ruožtu tautiškumas (rus. народность) apibūdinamas ne kokiomis nors objektyviomis charakteristikomis (kalba, kilme ir pan.), bet subjektyviai, t. y. kaip tam tikra idėja, kurios įsikūnijimą matome istorijoje – kaip tik tose institucijose, kurios paminėtos triadoje – stačiatikybėje, patvaldystėje ir tautiškume²⁶. Šią koncepciją randame ir paskelbtose konkurso sąlygose. Uvarovas norėjo, kad naujojoje Rusijos istorijoje ne tik būtų parodyta stačiatikybės svarba rusų tautai, jos harmoningi santykiai su pasaulietine valdžia, bet ir nuosekliai atskleistas patvaldystės ir tautiškumo vaidmuo praeityje. Kartu turėjo būti parodytas rusiškų žemių bendrumas praeityje: kunigaikščių tarpusavio ginčai susiskaldymo laikotarpiu ir jų kovos buvo viso labo tik „šeimyninis ginčas“; „min-tis apie valstybinę vienybę niekada nebuvo išnykusi“; tik „atsitiktinė aplinkybė“ sutrukdė suvienyti rusų žemes XVI ar XVII a.; Lenkija, neturėdama kitos išeities „prisišlijo“ prie Vakarų Rusijos ir todėl neišvengiamai turėjo įeiti į Rusijos imperijos sudėtį. Vadinasi, Rusijos istorija turinti apimti abiejų rusiškų žemių praeitį. Žinoma, „Rytinė Rusija“ yra ta, kuri vystėsi teisingu keliu: „kai Rytinėje Rusijoje viskas įgauna geresnį, geriau sutvarkytą pavidalą, ypač valdant Romanovams, Vakarų [Rusijoje] ir Lenkijoje viskas smunka, griūva nesant pagrindų ir [egzistuojant] fanatizmui“²⁷. Taigi tautiškumas šiuo atveju – tai, visų pirma, rusiškų žemių vienybės idėja, o integruojantys veiksniai buvo ir turi likti stačiatikybė bei patvaldystė.

Švietimo ministerija pradėjo ieškoti autoriaus tokiam veikalui parengti, ir tarp švietimo apygardų globėjų pasiūlytų kandidatų buvęs S. Peterburgo universiteto profesorius Ustrialovas pasirodė beesąs tinkamiausias²⁸. Neabejotinai svarbus

²⁶ Зорин А. «Кормя двухглавого орла...»: Литература и государственная идеология в России в последней трети XVIII – первой трети XIX века. Москва: Новое литературное обозрение, 2004, с. 337–374.

²⁷ Rusijos istorijos dėstymo vidurinėse mokyklose vadovo parengimo programa // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 32–36.

²⁸ Visuotinės ir Rusijos istorijos paskaitas S. Peterburgo universitete Ustrialovas jau skaitė nuo 1831 m. Jo paskaitose lankėsi ir S. Uvarovas, tačiau panašu, kad jau po konkurso paskelbimo (Очерки и воспоминания Н. М. Колакова // Русская старина, 1891, т. 70, май, с. 468). Šioje atsiminimų dalyje, kurioje kalbama apie 1835–1840 m. minima, jog ministras N. Ustrialovo paskaitose pradėjo lankytis dažniau po to, kai universitetas persikėlė į Vasiljevo salą, tai, kaip žinoma, įvyko 1837 m.

Ustrialovo pranašumas prieš kitus kandidatus buvo tai, kad jis jau buvo parengęs keturių tomų Rusijos istoriją, 1836 m. jau buvo publikuotas ir pirmasis tomas. Konkurso sąlygos parengtos pačioje 1836 m. pradžioje, tais pačiais metais Ustrialovas gavo daktaro laipsnį už darbą „Apie pragmatinę Rusijos istorijos sistemą“, kurią cenzūra leido publikuoti 1836 m. rugsėjo mėn.²⁹

1836 m. pabaigoje Uvarovas nusprendė, kad Ustrialovo publikuotas I tomas iš principo atitinka reikalavimus ir, caro pritiriamas, nurodė jį kaip laikiną priemonę naudoti vidurinėse mokyklose³⁰. Nors tai ir nebuvo galutinis ministerijos sprendimas dėl konkurso nugalėtojo, nes ir toliau vyko susirašinėjimas su švietimo apygardų globėjais dėl kitų potencialių autorių ir laiko, per kurį galėtų būti parengti kiti vadovėliai, tačiau daugiau konkrečių kandidatų, išskyrus minėtą autorių, neatsirado³¹. Matyt, Uvarovo sprendimas naudoti mokyklose Ustrialovo knygą nors ir kaip laikiną priemonę jau buvo pakankamai stiprus signalas apie favoritą, tad kitiems tarsi ir nebeliko priežasties vargintis.

Ustrialovo koncepcijoje LDK – tokia pat rusų valstybė kaip ir Maskvos kunigaikštystė, skirtumas tik tas, kad ją sudarant dalyvavo ir nedidelė lietuvių tauta³², šių dviejų valstybių nesutarimas dėl teritorijų tai tiesiog „šeimyninis ginčas“, kuri dinastija nugalės. Lietuviškos dinastijos įsigalėjimas nebuvo svetimųjų valdžia, nes lietuvių kunigaikščiai buvo glaudžiais giminystės ryšiais susiję su rusų kunigaikščiais, be to, nemažai jų priklausė Rytų krikščionių (stačiatikių) bažnyčiai, todėl rusai traktavo juos kaip savus³³. Kartais netgi atrodo, kad Vakarų Rusija ir yra ta geresnioji Rusija³⁴. Vakarų Rusijos (LDK) rusiškumas pagrįstas ne tik konfesiniu

²⁹ Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836.

³⁰ 1836 m. gruodžio 27 d. švietimo ministro nuolankiausias pranešimas carui su teigiama Nikolajaus I rezoliucija, švietimo ministro 1837 m. sausio 7 d. nurodymas švietimo apygardų globėjams ir kitiems švietimo įstaigų vadovams // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 85–87, 90–91.

³¹ Šį epizodą detaliau aptarsime vėliau.

³² Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836, c. 42; Устрялов Н. Русская история, издание второе, исправленное, ч. 1. Санкт-Петербург, 1839, c. 15.

³³ Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836, c. 64–68; Устрялов Н. Изследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое Княжество Литовское. Санкт-Петербург, 1839, c. 17; Устрялов Н. Русская история, издание второе, исправленное, ч. 1. Санкт-Петербург, 1839, c. 279–280.

³⁴ „Gedimino sūnus Algirdas, veikdamas kaip akivaizdus mongolų priešinys, negalėjo būti Maskvos kunigaikščių, pavaldžių Aukso ordos chanams, draugas“: Н. Устрялов *О системе прагматической русской истории*, Санкт-Петербург, 1836, c. 68. „Kunigaikščiai iš Gediminaičių giminės nemokėjo totoriams duoklės, netgi buvo ordos siaubas ir atrodė kaip Rusios gelbėtojai iš sunkaus jungo, kai tuo metu Maskvos kunigaikščiai nuoširdžiai įsiteikinėjo chanams, tiesa, toliaregiškos, nors neiškios amžininkams, politikos sumetimais“. Cituota iš: Устрялов Н. Изследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое Княжество Литовское. Санкт-Петербург, 1839, c. 18.

bei etniniu kriterijais. Ši valstybė buvo rusiška taip pat ir todėl, kad jos valstybinė santvarka buvo tokia pat kaip Maskvos valstybėje³⁵. Tad natūralu, kad visą laiką buvo gyva idėja apie dviejų rusų valstybių susijungimą³⁶, kurį atitolino tik „atsitiktinumas“, t. y. unija su Lenkija. Tos unijos iš tiesų net labiau reikėjo Lenkijai, kuri buvo nusilpusi³⁷. Tačiau kartą susijungusi su Vakarų Rusija, Lenkija nulėmė savo likimą – ji taip pat turėjo tapti Rusijos imperijos dalimi³⁸. Nepamiršo Ustrialovas ir kitos konkurso sąlygos, tad pabrėždavo, jog tęstinumą Rusijos istorijoje laidavo stačiatikybė ir patvaldystė³⁹. Taigi matome, kaip Ustrialovo veikaluose ne tik perimamos pagrindinės Uvarovo idėjos (apie visada egzistavusį dviejų Rusijų siekimą susijungti; stačiatikybės svarbą ir t. t.), bet netgi pakartojama retorika (susiskaldymo laikotarpiu buvę konfliktai – tai viso labo „šeimyninis ginčas“; „Vakarų Rusijos“ unija su Lenkija – „atsitiktinumas“, po kurio Lenkija „neišvengiamai“ turėjo įeiti į Rusijos imperijos sudėtį ir pan.). Ustrialovui rengiant trumpąjį – vieno tomo – Rusijos istorijos variantą, valdžios įsikišimas buvo dar didesnis: šį kartą konkrečius pataisymus knygoje darė ne tik pats švietimo ministras, bet taip pat ir Stačiatikų sinodo oberprokuroras Nikolajus Protasovas⁴⁰.

Tačiau Ustrialovo istorijos koncepcija įdomi ir kitu aspektu. Jis mėgino aiškiai atsiriboti nuo ankstesnės rusų istoriografijos, pirmiausia Nikolajaus Karamzino bei Nikolajaus Polevojaus Rusijos koncepcijų⁴¹, kurios buvo iš esmės valstybės (valdovų) istorijos⁴². Tokia valstybės istorijos koncepcijų kritika panašiu metu buvo būdinga ir to meto lenkų istoriografijai, kur, kaip yra žinoma, Joachimasis Lelevelis kritikavo Adomą Naruszewiczių, kodėl anas rašęs karalių ir didikų, o ne tautos is-

³⁵ Устрялов Н. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое Княжество Литовское. Санкт-Петербург, 1839, с. 34.

³⁶ Устрялов Н. Исследование вопроса, какое место в русской истории должно занимать Великое Княжество Литовское. Санкт-Петербург, 1839, с. 14, 20 ir kitur.

³⁷ Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836, с. 43, 74.

³⁸ Устрялов Н. Русская история, издание второе, исправленное, ч. 1. Санкт-Петербург, 1839, с. 18.

³⁹ Устрялов Н. Русская история, издание второе, исправленное, ч. 1. Санкт-Петербург, 1839, с. 19–20.

⁴⁰ 1839 m. birželio 17 d. švietimo ministro nuolankiausias pranešimas carui // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 127–128.

⁴¹ Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836.

⁴² Tiesa, šiuo atveju Ustrialovo pažiūrų nederėtų tapatinti su valdžios pozicija. Mat, Uvarovas ne tik pasiūlė imperatoriui Nikolajui I eksperimento tvarka įvesti vidurinėse mokyklose Ustrialovo „Rusijos istorijos“ 1 tomą, bet ir pareikšti padėką Pavelui Strojėvui už vadovo N. Karamzino veikalui parengimą: 1836 m. gruodžio 27 d. švietimo ministro nuolankiausias pranešimas carui su teigiama Nikolajaus I rezoliucija // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 85–87. Kalba čia ejo apie šį veikalą: Ключь к Истории Государства Российскаго Н. М. Карамзина, соч. Павла Строева. 2 части. Москва, 1836.

toriją. Ustrialovas pamėgino pateikti Rusijos istorijos koncepciją, pagal kurią tauta / visuomenė ir valstybė yra gal ir ne lygiaverčiai, bet vis dėlto partneriai / istorijos veikėjai. Valstybei pradžia suteikė „pilietinė visuomenė“, kuri veikė vadovaujama „aukščiausios valdžios“⁴³. Rašydamas apie tęstinumą, Ustrialovas suteikia toki patį statusą tiek valstybei, tiek visuomenei⁴⁴.

Beje, Ustrialovo darbui galėjo atsirasti konkurentas – Maskvos švietimo apygardos globėjas pasiūlė pataisytą Pogodino Rusijos istorijos variantą. Švietimo ministerijos komisija, sudaryta iš akademiko Filipo Krugo, Peterburgo universiteto rektoriaus Ivano Šulgino bei Archeografijos komisijos nario Jakovo Berednikovo, sukritikavo Pogodino veikalą. Komisijos priekaištai Pogodino veikalui buvo ne tiek ideologinio turinio, kiek susiję su darbo kokybe. Komisijos nariai pažymėjo, kad pataisytas variantas nelabai kuo skiriasi nuo pirmojo; taisytina kūrinio kalba; esama datavimo klaidų; autorius nesugebėjo atskirti svarbių įvykių nuo marginalijų; nėra vieningos knygos dalių struktūros; kartais nesilaikoma chronologinio principo ir t. t. Tiesa, komisija norėjo leisti taisyti šį kūrinį ir net buvo linkusi toleruoti mokyklose keletą vadovėlių, kuriuos mokytojai galėtų pasirinkti savo nuožiūra, tačiau Uvarovas nepritarė šiai idėjai, ir Pogodino parengta Rusijos istorija negavo oficialaus statuso⁴⁵.

Ši Ustrialovo-Uvarovo Rusijos istorijos koncepcija tarpsukiliminiu laikotarpiu plinta pagal rusišką diskursą. Štai Vakarų komitete svarstyto anoniminio rašto „Apie tautiškumo dvasios skleidimą Vakarinuose valstybės srityse“ autorius 1837 m., be kitų priemonių, nurodė būtinybę parengti naujus istorijos vadovėlius, kuriuose turėtų būti pristatyta istorinė koncepcija labai panaši į tą, kokią suformulavo Švietimo ministerija (deja, nežinome nei šio dokumento autoriaus, nei to, ar jis žinojo apie paskelbtąjį konkursą)⁴⁶. Tiesa, kaip rodo Zitos Medišauskienės atlikti

⁴³ „Pilietinė visuomenė, tarnavusi Rusijos valstybės pagrindui, susidarė slavų gentyje aukščiausios vienos valdančios dinastijos valdžioje“ (*Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836, с. 400. Identiškas sakiny: Устрялов Н. Русская история, издание второе, исправленное, ч. 1. Санкт-Петербург, 1839, с. 12.*

⁴⁴ „(...) Istorija turinti parodyti laipsnišką valstybės perėjimą iš vienos būsenos į kitą“; „[istorija] turi būti laipsniško visuomeninio ir tautinio vystymosi paveikslas, arba teisingiau, pilietinės visuomenės perėjimo iš vienos būsenos į kitą vaizdavimas“. Cituota iš: *Устрялов Н. О системе прагматической русской истории. Санкт-Петербург, 1836, с. 40, 84.*

⁴⁵ F. Krugo 1838 m. vasario 3 d. raštas Liaudies švietimo departamentui; Komisijos nuomonė dėl M. Pogodino veikalo, skirto gimnazijoms; Komisijos nario J. Berednikovo atskirosi nuomonė, 1838 m. sausio 18 d. // RVIA, f. 733, ap. 66, b. 172, l. 110–121.

⁴⁶ „Tėvynės istorijos kurse parodyti, kaip XI a. didelė slavų genčių dalis pakluso rusų valdžiai ir priėmė rusų tautos vardą, kaip jie, valdant Vladimirui Didžiajam, sudarė vieną valstybę; kaip rytinę dalį užkariavo ir niokojo mongolai; kaip kita rusų tautos dalis sukūrė atskirą valstybę, pavadintą Lietuvos Kunigaikštyste; [kuri] susijungė į vieną valstybę su Lenkija, ir kaip šis susijungimas vėliau tapo jai sunkiu jungu“; anoniminis raštas „Apie tautiškumo dvasios skleidimą Vakarinėse valstybės srityse“ // LVIA, f. 378, ps, 1837 m., b. 69, l. 11.

cenzūros politikos tyrimai, šios istorijos koncepcijos tarpsukiliminiu laikotarpiu nebandyta primesti „lenkiškajai“ istoriografijai. Istorijos veikaluose buvo galima rašyti beveik apie visą krašto praeitį nebijant cenzūros nemalonės, o išimtį sudarė tik sukilimai, nukreipti prieš Rusiją (1794 m. bei 1830–1831 m.). Tik nuo XIX a. septintojo dešimtmečio pradžios cenzoriai susidomi Lietuvos ir Lenkijos unijomis ir pradeda braukti tas vietas, kurios šiuos istorinius įvykius išaukština⁴⁷. Tai greičiausiai buvo susiję su tautinio judėjimo sustiprėjimu, kuris taip pat pasireiškė Liublino unijos metinių iškilmingais minėjimais ir reikalavimais valdžiai sujungti administraciniu požiūriu Vakarų kraštą su Lenkijos karalyste ir t. t.

Šios naujos istorijos politikoje atspindėjo bendresnę tautinės politikos, kartu ir buvusių LDK žemių traktavimą. Kaip yra žinoma, dar prieš 1830–1831 m. sukilimą rusiškame diskurse atsirado Vakarų gubernijų arba Vakarų [Rusijos] krašto terminas, kuris jau rodė šio krašto priklausymo imperijai pagrindimo kaitą. Po pralaimėto sukilimo „prisijungtų gubernijų“ terminą, taikytą buvusioms LDK žemėms, keičia „susigražintų gubernijų“ pavadinimas, atspindintis vis tą pačią – naują – istorinę interpretaciją.

Tos pačios linkmės pokyčių galima įžvelgti ir krašto gyventojų identifikavimo politikoje. XIX a. ketvirtajame dešimtmetyje vietiniams Vakarų krašto pareigūnams užtekdavo labai paviršutiniškos informacijos apie gyventojų tautinę sudėtį. Pavyzdžiui, kai kuriuose 1837–1840 m. Vilniaus gubernijos statistikos komitetui pristatytuose įvairių pareigūnų raportuose buvo tik konstatuojama, jog „gyventojai pagal kilmę ir religiją įvairūs, dauguma – krikščionys bei žydai“⁴⁸. Tiesa, jau ir ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje pasitaikydavo atvejų, kai valdininkų dokumentuose būdavo daugiau precizikos identifikuojant ir skaičiuojant pavaldinius, o su „Didžiosiomis reformomis“ ir lenkų tautinio judėjimo sustiprėjimu šeštojo dešimtmečio pradžioje Rusijos politinio ir intelektualio elito susidomėjimas tautine statistika tapo viena iš prioritetinių sričių. Vienas, nors ir ne vienintelis, tautinės statistikos tikslų buvo įrodyti, kad šiame krašte nuo seno kiekybiškai dominuoja rusai⁴⁹.

* * *

Vietoj išvadų siūlyčiau grįžti prie straipsnio pradžioje aptarto laikotarpio, kai Muravjovas mėgino pertvarkyti visas svarbiausias visuomeninio gyvenimo sritis.

⁴⁷ *Medišauskienė Z.* Rusijos cenzūra Lietuvoje XIX a. viduryje. Kaunas: VDU, 1998, p. 177–183.

⁴⁸ LVIA, f. 388, ap. 1, b. 24, l. 2, 11; ten pat, b. 38, l. 25, 31.

⁴⁹ Daugiau apie tai žr.: *Staliūnas D.* Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863. Amsterdam-New York, NY: Rodopi, 2007, pp. 105–120.

Kaip rašė vienas iš smarkiausių rusifikatorių Vilniaus švietimo apygardos inspektorius Nikolajus Novikovas, „Krašto viršininkas [M. Muravjovas] turi čia būti ir generalgubernatorius, ir metropolitas, ir [švietimo apygardos] globėjas, ir literatūros vadovas, ir bet kas kitas, ko tik norite“⁵⁰. Taigi generalgubernatorius ėmėsi ir istorinės politikos, ir inicijavo naują konkursą Rusijos istorijos vadovėliui parengti⁵¹. Kodėl Muravjovui prireikė naujo vadovėlio, nelengva paaiškinti. Juoba kad kai kuriuos jo pageidavimus galėjo atitikti ir Ustrialovo koncepcija, pavyzdžiui, dėl to, kad visa Vakarų Rusia nuo seno priklausė „bendrai rusų šeimai“, ji visada priešinosi lenkų įtakos plėtrai ir gynė savo rusiškumą, pirmiausia – stačiatikybę. Vienas iš motyvų, kodėl reikėjo naujo vadovėlio – pagrindinis pasakojimas turi būti apie Vakarų kraštą, tiesa, rodant jo glaudų ryšį su likusios Rusijos dalies istorija. Be to, ypač buvo akcentuotas martirologinis lenkų valdymo šiame krašte aspektas, t. y. naujasis vadovėlis turėjo kiek galima vaizdingiau parodyti rusų kančias, stačiatikybės persekiojimą ir pan.⁵² Ir tai buvo ne vienintelis atvejis, kai vietiniai valdininkai Vilniuje ar Kaune „revizavo“ Ustrialovo interpretaciją. Štai Vilniaus švietimo apygardos inspektorius Nikolajus Novikovas tvirtino, kad „Rusijos istorijos pradžioje dabartinėje Kauno gubernijos teritorijoje gyveno vien tik rusai. XI a. čia pradėjo keltis lenkų bei vokiečių spaudžiami lietuviai“⁵³. Kitaip tariant, net ir Vilniaus bei Kauno gubernijose autochtonais laikytini ne lietuviai, bet rusai. Taigi manyčiau, kad tautinės politikos posūkis po 1863–1864 m. sukilimo reikalaavo ir naujos istorinės interpretacijos, tokios, kuri skatintų antilenkiškas nuotaikas, įrodytų viso Vakarų krašto, o ne tik mažarusiškų bei baltarusiškų gubernijų rusiškumą ir pateisintų radikalias valdžios priemones, kuriomis esą siekiama istorinio teisingumo atkūrimo.

⁵⁰ N. Novikovo 1864 m. rugpjūčio 24 d. laiškas M. Katkovui // Rusijos nacionalinės bibliotekos (Sankt Peterburgas) Rankraščių skyrius (toliau – RNB RS), f. 523, b. 500, l. 9.

⁵¹ Žr. bylą „Apie Rusijos istorijos vadovėlį Šiaurės vakarų krašto mokymo įstaigoms“ // LVIA, f. 378, bs, 1864 m., b. 1672.

⁵² „Paskelbti konkursą tokio vadovėlio parengimui, kuriame svarbiausias dėmesys būtų skirtas rusų tautybės likimui Šiaurės vakarų krašte, jos pastangoms apginti savo stačiatikių religiją, savo kalbą ir prigimtinius rusiškus tautinius papročius nuo lenkiškai-katalikiškos propagandos pretenzijų; nenutrūkstamai kovai su lenkų šlėkta primetinėjusia vietinei liaudžiai svetimus jai papročius; nuostabias šio krašto istorijos asmenybes stačiatikių gyventojų tarpe, kurios visomis išgalėmis priešinosi lenkiškai-katalikiškos propagandos priespaudai ir prievartinėms priemonėms ir, galų gale, turėjo kristi kaip Tikėjimo ir Rusiško žodžio kankiniai, nugalėjusios juos atėjūniškos lenkų partijos, paėmusios į savo rankas visas vietinės liaudies gyvenimo arterijas bei protinį vystymąsi, jėgos bei įtakos nugalėti“. Cituota iš: LVIA, f. 378, bs, 1864 m., b. 1672, l. 1–2.

⁵³ *Novikovas N.* Geografinis ir etnografinis Kauno gubernijos aprašymas, 1867 m. pristatytas I. Kornilovui // RNB RS, f. 523, b. 188, l. 5.